

A polgári illem újjáéledése a Kádár-korszakban

—

**A '60-as évek három illemkönyvének összehasonlítása a 20. sz. első
harmadának illemirodalmával**

Szerző: Farkas Viktor

Lezárás dátuma: 2025. 01. 13.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
Módszertan és kérdésfelvetés	2
I. Magyar munkásmozgalom és polgári kultúra	3
II. Szerzők és kiadó	5
III. Knigge és a '60-as évek illemirodalma	7
IV. Az illemkönyvek bevezetőjének összehasonlítása	8
V. Házasság és család.....	10
VI. A külső megjelenésről.....	11
VII. A szabadidő eltöltése	13
VII. 1. A társas élet változásai.....	13
VII. 2. Nyilvános terek használata	15
VIII. Munka és az illem.....	17
IX. Mit kezd az illem a szociális helyzettel?	18
Összegzés	19
Irodalomjegyzék:.....	20

Bevezetés

Az illemkönyv egy több évszázados normakommunikációs műfaj, amely már az udvari társadalmak viselkedési szabályait is lejegyezte és hozzáférhetővé tette az kívülről érkező elemeknek. Norbert Elias az illemet mint a hatalmi viszonyok kifejeződésének egy formáját vizsgálta, annak egyre szélesebb kiterjedését összefüggésbe hozta a modern állam kialakulásával. A polgári társadalmak kialakulásával a polgárság ezt a műfajt átveszi és alakítja is. A papok által írt maximagyűjteményeket, felváltották a tanárok és újságírók szerezte, egyes helyzetekre vonatkozó illemszabályokat magukba foglaló illemkönyvek. Ennek a műfajnak a megjelenése az 1960-as években izgalmas jelenség, hiszen a létező szocializmus kommunikációjában az imént felsorolt társadalmi berendezkedésekkel szemben fogalmazta meg magát. Ennek a műfajnak a '60-as évekbeli alakulását vizsgáltam.

Módszertan és kérdésfelvetés

Dolgozatomban az 1960-as években kiadott három magyar nyelvű illemkönyvvvel foglalkozom. A *Hogyan viselkedjünk?*, *Vidám illemtan* és *Tudni illik, hogy mi illik* című könyveket fogom vizsgálni. Azokat elhelyezem a 20. század első felének illemirodalmi hagyományában, Fábri Anna *A művelt és udvarias ember* című munkájának segítségével. Ebben a művében Fábri az 1798 és 1935 között kiadott legkiemelkedőbb illemkönyveket dolgozta fel. A könyv felépítése az illemszabályok hat témakörét külön fejezetekre osztja, melyek néhány oldalas bevezetője rálátást ad, hogy milyen eszmeáramlatok és társadalmi változások hatottak a viselkedéssel kapcsolatos tanácsok alakulására. Ezután időrendi sorrendbe helyezve idézetek következnek a kisebb részfejezetek kapcsán a vizsgált munkákból. A könyvet úgy használtam a kutatásomhoz, hogy az 1910–1935 között íródott és Fábri Anna által feldolgozott négy illemkönyv viselkedési tanácsait, szerzőit és témafelosztásait összevetettem az általam vizsgált 1960-as években íródott három illemtannal. Célom ezzel az, hogy értelmezsem, hogy az alapvetően polgári műfaj miért születik újra a szocializmusban a '60-as évektől. Megvizsgálom, hogy az illemkönyv-írás ideológiai indíttatása változik-e ebben az időszakban, továbbá azt is, hogy mi a funkciója ezeknek a kiadványoknak a létező szocializmusban.

A két korszak illemkönyveinek összehasonlítása mellett a társadalomtörténeti kontextust is igyekszem figyelembe venni. Jelentős változás a korban, hogy a társadalom nagy százalékanak bér munkássá válásával (befejeződik a kollektivizálás) megjelenik a szabadidő modern tapasztalata. A Kádári konszolidáció – az '50-es évekhez képest – a magánélet egyfajta felszabadulását eredményezi a 60-as évek elejétől.

Az 1949 – 1956 közötti időszakban a magyar illemkönyvek sora nem bővül tovább, így a '60-as évek a „szocialista” illemirodalom kezdetének tekinthető. A Szovjetunióban születnek a kommunista erkölcsre vonatkozó írások, melyek megjelennek az '50-es években Magyarországon is, de ezek általánosabb erkölcsi normákat határoznak meg. A modern illemkönyvek – melyek a helyes viselkedést, nemcsak alapelvek mentén, hanem konkrét szabályok alapján írják le – megszületéséről Fábri Anna is ír és azt Adolf Freiherr von Knigge nevéhez köti. Ehhez a csoporthoz tartoznak az általam vizsgált könyvek is.

I. Magyar munkásmozgalom és polgári kultúra

Norbert Elias alapján az illemkönyveknek a kezdetektől az a funkciója, hogy a feltörekvő néprétegeket a társadalom elitjéhez zárkóztassa fel. Természetesen ez a rendi társadalmakban nem jelentette azt, hogy a jobbágyokat akarták volna ilyen módon felemelni. Ezek a kiadványok, maximagyűjtemények a vidéki nemesség számára íródtak, hogy az udvarba érkezve ismerjék, milyen elvárásoknak kell megfelelniük.¹ A célközönség változott a polgári átalakulással, így már jómódú polgárok is sikerrel alávethették magukat az elit szabályainak a jobb pozíciók reményében. Ezt a változást Magyarországon a 19. század közepén felvirágzó illemirodalom is alátámasztani látszik.² Ekkor nyugati mintára támaszkodva, gyakran fordítások formájában születnek a műfajban szövegek. A korábbi időszakhoz képest az egyházi személyek háttérbe szorulnak, és helyüket a szerzői székben főleg tanárok és újságírók veszik át. Ez a tendencia a 20. században tovább folytatódik.

A Kádár-korszakban kiadott illemkönyvek sem térnek el lényegesen a felemás polgári átalakulás során írt kiadványoktól, hiszen a célközönség tágítása folyamatos volt a 20. század első harmadában is. A munkások életét is témaként felvető '60-as évekbeli illemirodalom valójában egy polgári társadalom terméke is lehetett volna, hiszen jogilag nincs eltérés a munkás és a polgár között, „csak szorgalomban és ügyességben különböznek”. Ez esetben

¹ Elias, Norbert, 1987: 227. o.

² Fábri Anna, 2001: 11. o.

mégis mi a helyzet a Kádár-korszakban írt illemkönyvekkel? Két irányból érdemes megközelíteni ezt a problémát.

Szolláth Dávid *A kommunista aszketizmus esztétikája* című könyvében a '20-as évek illegalitásban szerveződő munkásmozgalmának kulturális programjait vizsgálja. Azért nevezi aszkézisnek, mert meglátása szerint ezek a körök elismerték a polgári esztétikát magasabb rendűnek, de azt megtagadva ideológiai üzenetüknek új, adekvátabb esztétikát kerestek.³ Ebből következhet az, hogy hatalomra kerülve, immár kisajátíthatóvá vált a polgári kultúra, és ez mutatkozik meg a viselkedési szabályokban is – ugyan a szerzők törekedtek erre való reflexióra, de ez kevésbé volt sikeres. Az illemszabályok vagyoni helyzetre való érzékenysége már *Az úriember – A jó társaság szabályai* című (1923) könyvben megjelenik, és az *úriember* fogalmának a változása 1935-ben *A Művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a 20. században* című kiadványban is megfigyelhető. Ehhez képest a három általam vizsgált illemkönyv – amelyek ezen kérdésekre már a bevezetőjükben kitérnek – csak folytatja a hagyományt, ezért ezen írói gesztusokat nem minősítem érdemi reflexiónak.

Tamás Gáspár Miklós az *Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus* című írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Keleti blokk országaiban lezajló modernizáció során végső soron a polgári forradalom vívmányainak megvalósítása ment végbe, s tulajdonképpen a létező szocializmus egy olyan polgárság nélküli kapitalista társadalom, amelyben a tőkét az állam képviseli.⁴ A nemesség immár teljesen elvesztette pozícióit és az egyházat kellőképpen meggyengítette, és csak ezután számolódik fel teljesen az a rendies társadalom, amelynek 20. századi továbbéléséről Erdei Ferenc is ír. Persze ezek mellett az érdekvédelmi szakszervezetek felszámolása és a munkáspénztárak állami kézbe vételével a munkások politikai befolyása is nullára csökkent. Az állampárt ezekkel a lépésekkel nem számolt le az osztálytársadalommal, sőt ő maga hozta létre, megteremtve ezzel a modern munkásosztályt. Ennek a történelmi fejleménynek a hatása az illemkönyvekre nem meglepő. Ahogy fentebb említettem, az illemkönyvek egyre szélesítik célközönségüket a 20. század első harmadában is; hogy ebbe a munkásság is beletartozzék, szükség volt arra, hogy a társadalom jelentős része azzá váljon.

Ez a két megközelítés magyarázza azt, hogy miért éled újra az alapvetően polgári műfaj a '60-as évek elején, szinte egy időben azzal, hogy a pártkongresszus deklarálja: „leraktuk a

³ Szolláth Dávid, 2011: 70. o.

⁴ Tamás Gáspár Miklós, 2024: 71. o.

szocializmus alapjait”. A magyar munkásmozgalom nem harcol tovább se a rendies társadalom, se a polgárság ellen, hisz előbbi megszűnt, utóbbi pedig – a nyugati államokhoz képest – egyébként is szerényen volt jelen Magyarországon (és ezután még annyira sincs). A munkásmozgalmi körök számára azaz életmód, amely korábban a polgársághoz kötődött most már kisajátíthatóvá vált, hiszen ellenfele megszűnt. Az állampárt pedig csak ebben lelheti meg legitimációját, mert csak addig nem okoz gondot a közbeszéd és nyilvánosság korlátozása, tehát a társadalmi elégedetlenség kommunikációjának korlátozása, amíg az elégedetlenség nem ér el egy kritikus pontot. Ezt a képet össztársadalmi szinten tovább árnyalja a szélesebb és részletesebb társadalomtörténeti kontextus és a szerzők társadalmi pozíciója.

II. Szerzők és kiadó

A 19. század közepétől nyugati mintára támaszkodva, gyakran fordítások formájában születnek szövegek a műfajban. A korábbi időszakhoz képest az egyházi személyek háttérbe szorulnak és helyüket a szerzői székekben főleg tanárok és újságírók veszik át. Ez a tendencia a 20. században tovább folytatódik. Ezt igyekszem a következőkben bemutatni.

Először Fábri alapján bemutatom az általa feldolgozott illemkönyvek szerzőit. Gömbösné Galamb Margit (*Társas élet*, 1909) író. Veszprémbe élt, de elbeszéléseit és cikkeit fővárosi és országos lapok közölték. Több könyve jelent meg, regényei felnőtteknek és fiatal lányoknak szólnak. 1906-ban már jelent meg egy középosztálybeli nőknek szóló életvezetési és magatartási tanácsadó könyve.⁵ Szabó István Andor (*Az úriember – A jó társaság szabályai*, 1923) német-magyar szakos tanár. A '40-es években a budapesti Toldy Ferenc főreál-gimnázium igazgatója.⁶ A következő munka az *Új idők* irodalmi hetilapban jelent meg 1930-ban, *Az új idők illemkódexe* címen. Ehhez egy 1929-es német illemkönyvet használtak fel a lap munkatársai. Az olvasóközönség elsősorban a vidéki értelmiség volt. Csánk Endre (*A művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a XX. században*, 1935) újságíróként a Pest munkatársa. Munkája a Pesti Napló-könyvek gondozásában jelent meg.⁷

A következőkben bemutatom az általam vizsgált illemkönyvek szerzőit. Kirajzolódik majd, hogy a vizsgált kiadványok alapján főleg újságírók és tanárok a szerzők. Fejér István (*Tudni illik, hogy mi illik*, 1966) 1911-ben született Kassán, Prágában tanult a Műszaki Főiskolán. 1940-ben költözött Magyarországra, ahol letartóztatták munkásmozgalmi

⁵ Fábri Anna, 2001: 36. o.

⁶ Uo. 39 o.

⁷ Uo. :45. o.

tevékenysége miatt. 1945–48 között a Munkás Kultúrszövetség egyik vezetője volt. Főleg kabarékat írt,⁸ ami a most vizsgált mű szövegén is érezteti hatását, annak anekdotázó stílusa miatt. 1964-től a *Tudni illik, hogy mi illik* című televíziós sorozat epizódjainak írója volt, 1966-ban adták ki az azonos címen írt illemkönyvét, amely 1976-ban az általános iskolai oktatásban segédanyagként is megjelent.⁹ Fedor Ágnes¹⁰ (*Vidám illemtan*, 1965) 1909-ben született Orosházán, Fischer Eszter Terézia néven. 1928-ban szerzett francia nyelvtanító oklevelet. 1934-ben a *Pesti Napló* munkatársa, de 1939-ben a zsidótörvények miatt abba kellett hagynia az újságírást. 1945-ben összeházasodott Wesselényi Miklóssal és vele tartott Franciaországba a magyar békeszerződés előkészítése okán. Innen tudósított az eseményekről, írásai a *Haladás* című lapban jelentek meg. 1949–1953 között nehezen talált munkát báró férje miatt. A *Nők Lapjánál* kezdett dolgozni 1954-ben, ahol megismerte Kovács Juditot és Osvát Katalint. Kovács Judittal több közös munkájuk is volt, például 1962-ben a *Menekülés a börtönbe* című televíziós játékuk Eurovíziós nagydíjat is nyert. Kovács Judit¹¹ és Osvát Katalin 1949-ben közösen indították a *Nők Lapját*. 1958-ban hármuk közös munkájával született meg a *Vidám illemtan*, amelynek második, általam is felhasznált kiadása 1965-ben jelent meg. Burget Lajos (*Hogyan viselkedjünk*, 1962) 1956-ban végzett bölcsészettudományi karon. 1952–62 között népművelési csoportvezető volt Biharkeresztesen, valamint Debrecenben lapkorrektorként dolgozott. A későbbiekben újságíróként tevékenykedett. Kovácsvölgyi Sándorral együtt írták a *Hogyan viselkedjünk?* című illemkönyvet.

Kalmár Melinda részletesen ír a kádári sajtópolitikáról. Az 1954-ben megszervezett Tájékoztatási Hivatal létrehozott egy ellenzéki nyilvánosságot, amely aztán a MUOSZ-t is átszervezte. 1956-ban betiltották az összes újságot és erős ellenőrzés alatt indulhattak újra a lapok. Az új platform az ideológia terjesztésére a sajtó lett (az irodalom háttérbe szorult), de irányítását újragondolták, hogy a szakmai szempontból igényes újságírás ne váljon a cenzúra áldozatává. Ennek érdekében a szerkesztőkre hárult a felelősség, hogy az újságukban megjelenő cikkek ne ütközzenek a párt irányvonalával. Az újságírók felé támasztott képzettségi elvárást növelték, emellett pedig béremelésekkel és egyéb kulturális juttatásokkal komolyabb egzisztenciát biztosítottak számukra.¹² Így sikerült megnyerni a sajtót az új céloknak, de az újságírók életszínvonala is emelkedett. Annak a léttapasztalatnak, amelybe az újságírók kerültek, megvoltak a maga viselkedési mintái, melyet a polgári illemkönyvekben a

⁸ Kenyeres Ágnes, 1981: 197. o.

⁹ Farkas Katalin, 1976: 54–59. o.

¹⁰ Kovács Judit, 1990: Magyar Nemzet 53. éf. 302. sz. 3. o.

¹¹ Boros István, 2003: Népszava 131. éf. 5. sz. 3. o.

¹² Kalmár Melinda, 1998: 70. – 73. o.

20. század első harmadán rögzítettek az akkori szerzők és ezeket a '60-as években írt illemlírodalmakban is felfedezhetjük.

Az 1958-as kiadói tervek a korábban megbomlott centralizáció visszaállításáról szóltak, ennek érdekében a kiadók profil alapú munkáját is felélesztették.¹³ Ez azt jelentette, hogy az egyes kiadók megadott témakörök vagy korcsoportok szerint jelentettek meg könyveket. A Móra Könyvkiadónak, ami az általam vizsgált munkákból kettőt is jegyzett, az ifjúsági irodalom forgalmazása volt a feladata. A kádárista kiadói politika nagy hangsúlyt fektetett az ismeretterjesztő és nevelő könyvekre,¹⁴ mely csoportba az illemlíkönyvek is beletartoztak. Így nem meglepő, hogy többször is kiadták ezeket a könyveket.

III. Knigge és a '60-as évek illemlírodalma

Adolf Freiherr von Knigge *Ueber den Umgang mit Menschen* című munkája a 18. század végén új formát adott az illemlírodalomnak. A valláserkölcsei kérdések háttérbe szorultak a műfajban, a maximagyűjtemények átalakultak. A témával foglalkozó kiadványok Knigge munkáját követően a társaság, és az egyénnek abban betöltött pozíciója szerint határozták meg az illendő viselkedést. Ez a gondolkodás a helyes viselkedés megválasztásáról '60-as években is tovább élt.

A Hogyan viselkedjünk? (Burget Lajos, 1962) négy nagy fejezetre van felosztva, amelyek közül az első a „Helyes viselkedés általános szabályai”. Itt a terítésre, levelezésre, a hivatali ügyintézésre tér ki, melyeket valóban általános szabályok határoznak meg, viszont az ismerkedésnél megjelennek a nemi, életkori és szakmai szempontú sémák is. A második nagy fejezet, a „Művelődő, szórakozó fiatalok”. Itt már az is látszik, hogy milyen korosztálynak szól, illetve a különböző közösségi terek illendő használatát fejti ki. A családi eseményeket tárgyaló harmadik fejezet is illeszkedik abba a társas érintkezést sémákba rendező elgondolásba, ami Knigge könyvéhez köthető. „A fiatalok és a közösség” fejezet a családi, az iskolai, a munkahelyi érintkezést egyaránt érinti, továbbá kitér a politikai életre is. A lakásnak mint a családi élet színterének ízléses berendezésére is javaslatot tesz.

A Vidám illemltan (Kovácsa Judit – Fedor Ágnes – Osvát Katalin, 1965) az első két fejezetben főleg olyan általános szabályokat sorakoztat, mint az öltözködés, a tisztálkodás, a lakás berendezése és tisztántartása. Itt kerül elő a családon belüli illeml egy-egy részlete, illetve a

¹³ Kalmár Melinda, 1998: 126. o

¹⁴ Uo. 129. o.

bemutatkozás és köszönés, ahol természetesen megjelennek azok a sematikus szempontok, hogy kinek kell előre köszönni (nem, rang, életkor szerint), de alapvetésnek már azt fogadja el, hogy köszönjön előre az, „aki előbb vette észre a másikat”.¹⁵ Ez a megállapítás valójában nem bontja le a helyes viselkedés megválasztásának sematikus voltát, csak a sémát egyszerűsíti. A „Közlés illemtana” című fejezetben a sémák feloldódnak, és egyfajta egyetemes illemszabályok fogalmazódnak meg. A 12 leckéből álló könyv csupán három fejezetében jól kimutatható a hagyomány továbbélese, ezek a „Viselkedés a munkahelyen”, illetve a két „Az úgynevezett magánélet” című, a többi általános tiltásokat és tanácsokat fogalmaz meg. Nagyon lazán érvényesül a *Vidám illemtan*ban az a szemlélet, hogy az emberek a társas érintkezésben és a különböző szituációkban az azoknak megfelelő minőségükben vesznek részt, és inkább sugall egy egységes viselkedési módot.

A *Tudni illik, hogy mi illik* (Fejér István, 1966) sincs átláthatóan felosztva nagy egységekre, de a fejezeteket csoportosítani lehet hasonló módon, mint a *Hogyan viselkedjünk?* témáit, ami egyértelművé teszi, hogy illeszkedik a Knigge által teremtett hagyományba. A színterek elkülönülnek. Ez látszik például az „Illemtan a házon belül”; a „Színház, mozi, hangverseny”; a „Bálban, táncos helyen”; „A munkahely ne legyen otthon” című fejezetekben. A közösségek funkcióik szerint vannak felosztva, mint a „Vendégségben”; „A vendéglátás illemtana”; „A tv-nézés”; „Fiúk és lányok”; „A társalgás illemtana” fejezetekben. A „Vendégségben” és „A vendéglátás illemtana” szorosan összefügg, de a két szereplőre vonatkozó elvárt viselkedési sémákat szétbontja, ami igen szembeötlő módon kapcsolódik Knigge munkájához. Megjelennek általános érvényű illemszabályok is, ilyenek például a tisztálkodásra vagy öltözködésre vonatkozóak. A *Vidám illemtan*hoz hasonlóan itt is megjelenik a munkahely mint szabályozott tér egy külön fejezetben.

A Knigge által indított hagyomány továbbél a '60-as években. A magyar illemkönyvek strukturális felépítése és társas életéről alkotott képe tehát 150 év alatt nem változott. Ez alól némiképp kivétel a *Vidám illemtan*, bár nem bontja le teljesen azokat a sémákat, amelyek az életkorhoz és nemhez kötődnek.

IV. Az illemkönyvek bevezetőjének összehasonlítása

A 20. sz. első harmadában íródó illemkönyvek már elkezdik kiterjeszteni a célközönségüket, és ez folytatódik a Kádár-korszakban is. A vagyoni különbségekre mint korlátozó tényezőkre

¹⁵ Kovácsa Judit – Fedor Ágnes – Osvát Katalin, 1965: 75. o.

való reflexió az illem betartásának tekintetében már *Az úriember – A jó társaság szabályai* című (1923) könyvben megjelenik. Bevezetőjében amellel érvel, hogy az illemet az iskolában tanítani kellene, hogy azok, akiknek szülei elmulasztották, vagy lehetőségük se volt arra, hogy megtanítsák őket a helyes társasági viselkedésre, elsajátíthassák azt. Két csoportra osztja ezeket a szabályokat: amelyek minden művelt emberre érvényesek, és amelyek „csak a vagyonosabb társadalom tagjaira kötelezőek”.¹⁶ Az *úriember* fogalmának a változása is lezajlik 1935-ben *A Művelt, udvarias úr – Művelt és udvarias ember a XX. században* című kiadványban. A szerző az *úriember* fogalmának megkopásáról ír. Arra hívja fel a figyelmet, hogy *úriembernek* lenni időnként már gyanús tulajdonság, ezután megkísérli az igazi *úriember* fogalmát meghatározni. Ehhez visszanyúl ahhoz a hagyományhoz, amely még maximákat fogalmazott meg, és három változatlan pontot emel ki: tisztesen élni; senkinek nem ártani; mindenkinek megadni azt, ami illeti. Elsősorban a feltűnéssel, az egyéniség túltengésével szemben foglal állást.¹⁷

Ezzel szemben a három általam vizsgált illemkönyv, amelyek már a bevezetőjükben kitérnek ezekre a kérdésekre, pusztán folytatják a tendenciát, mely a célközönség bővítésére irányul. A '60-as évek illemkönyvei már a dolgozókra is kiterjesztik hatályukat, és minden fiatalnak szólnak. *Hogyan viselkedjünk?* (1962) előszava tisztázza az illem célját, azt a társadalmi együttélés megkönnyítéseként fogalmazza meg. Az illem a tapintat és a figyelemesség megnyilvánulása. Felhívja a figyelmet a folyton változó szabályokra, és külön kiemeli, hogy a forradalmi változások az illemre is kihatnak. Úgy fogalmaz, hogy azok a szabályok tűnnek el, amelyek „az alárendelt osztályok viselkedését írták elő”.¹⁸ Valójában, ami tényleg kiemelten az „alárendelt osztályok” számára szólt és eltűnt, az a megszólításoknak bonyolult rendszere. Ennek megszűnése pusztán a Keleti blokk országaiban tűnik szocialista vívmánynak, hiszen egy érett polgári társadalomban ezek szintén feloldódnak. *Tudni illik, hogy mi illik* (1966) szintén az illem változékonyságára hívja fel a figyelmet. A büntető törvénykönyv paragrafusaival köti össze az illemet, amely szabályainak megsértését nem a bíróság, hanem a közösség fogja büntetni azzal, hogy kiközösíti az illem ellen vétőket. Ugyanez az analógia már megjelenik *Az új idők illemkódexe* című 1930-as munkában. Az *úriember* fogalma itt is megjelenik, mint a jó modort szimbolizáló, elérendő cél. Fejér magyarázatot fűz hozzá, hogy nem a származáson múlik, hogy valaki *úriember-e*, de ahogy azt az imént láthattuk, valójában ez a fogalom már jóval korábban elindul a jelentésváltozás útján.

¹⁶ Fábri Anna, 2001: 39. o.

¹⁷ Fábri Anna, 2001: 46 – 47

¹⁸ Burget Lajos – Kovácsvölgyi Sándor, 1962: 6. o.

A vizsgált '60-as évekbeli illemkönyvek a bevezetőikben, ugyan próbálják magukat elhatárolni a korábbi illemirodalomtól, de az összehasonlítás alapján, ezek már a bevezetőjükben sem állják meg a helyüket, további tartalmukban pedig még kevésbé láthatóak a különbségek.

V. Házasság és család

A férj és feleség egyenlőségen alapuló kapcsolatának eszménye már a 20. század első harmadában íródó illemkönyvekben is megjelenik. Majd a női munkavállalás elterjedésével falun is megváltoznak a házasság hatalmi viszonyai. A nőknek egyre jobban tudják képviselni érdekeiket az egész családot befolyásoló döntésekben és a pénzügyekbe is beleszólást nyernek.¹⁹ Ezek a gyorsan változó viszonyok, ugyanakkor ellenállásba ütköznek és a házastársak közötti viselkedési normák megkettőződéséhez vezet.²⁰ Társaságban a nő megőrzi a társadalmilag elvárt engedelmes és türelmes magatartását, de otthon a megváltozó gazdasági körülmények miatt, már kifejezik egyéni érdekeiket.²¹

A megkettőződött magatartást a vizsgált illemkönyvek sem oldják fel. Az általam vizsgált, '60-as években írt illemkönyvek illeszkednek abba a 19. századi hagyományba, miszerint a nő felel az otthon falai közt uralkodó hangulatért és tisztaságért.²² A *Vidám illemtan* a következő szöveget ajánlja a nőknek, hogy férjeiket borotválkozásra bírják: „Drágám, kelj fel már. Hidd el, nem sajnálom tőled ezt a néhány perc pihenést, de meglátod, megint nem érsz rá borotválkozni [...]”.²³ A *Tudni illik, hogy mi illik* szintén a tisztálkodással kapcsolatban jegyzi meg, hogy férfiaknak szól, de nőknek is érdemes olvasni, akik általában hivatottak erre nevelni a fiaikat és férjeiket.

A házasság kapcsán *Az úriember* így fogalmaz: „Művelt ember házasságában nincs szó alárendeltségi viszonyról”.²⁴ A *Hogyan viselkedjünk?* arról ír, hogy a férjnek nemcsak a nehezebb fizikai munkák a feladatai, hanem a mindenféle házimunkában segítenie kell, főleg ha felesége is dolgozik. A *Vidám illemtan* is hasonló normát fogalmaz meg a házimunka megosztásával kapcsolatban.

¹⁹ Paládi-Kovács Attila, 2000: 995. o.

²⁰ Uo. 996. o.

²¹ Uo. 996. o.

²² Burget Lajos – Kovácsvölgyi Sándor, 1962: 94. o.

²³ Kovács Judit – Fedor Ágnes – Osvát Katalin, 1965: 19. o.

²⁴ Fábri Anna, 2001: 96. o.

Azt láthatjuk, hogy a létező szocializmus nem próbál meg valamilyen forradalmi újítást bevezetni a férfi-nő kapcsolatok terén, a polgárság által is beteljesített feminista vívmányokat viszont továbbörökíti.

A gyereknevelésre vonatkozó tanácsok is nagyon hasonlóak a két korszak között. A leghangsúlyosabb szempont a szülők részéről a jó példamutatás. A gyerekek felnőttek társaságában való jelenlétét a '60-as években éppen úgy korlátozták, mint a 20. század első harmadában.

VI. A külső megjelenésről

A ruha évszázadokig jelezte viselője rangját Európában, ez a polgári életforma elterjedésével sem változott meg. Ennek az öltözet általi kategorizálásnak a 20. század funkcionális divatja és a konfekció megjelenése véget vetett azzal, hogy a társadalmi csoportok között fennálló éles öltözködési különbségeket elkezdte fellazítani.²⁵ A külső megjelenéssel a Fábri által feldolgozott illemkönyvek és az általam vizsgáltak egyaránt foglalkoztak. Ehhez tartozott az öltözködés, a testtartás és a tisztálkodás témaköre is. Valuch Tibor a 20. század második felében lezajló változásait az öltözködésnek öt periódusra osztja. A harmadik szakasz 1956-1957 fordulójától a '60-as évek végéig tart. A divatkövető magatartásforma újra elterjedőben volt, szemben az 50-es évek elején fellépő, hiány szülte puritanizmussal. A divathoz és a ruházkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett. Csökkent azok száma, akiknek ruházati ellátottságuk hiányos volt. Fontos változás ebben a periódusban, hogy a magyar falvakban ekkor zajlik le a kivetkőzés, ami a hagyományos paraszti viselet elhagyását jelentette.²⁶ A tisztálkodás feltételei a hatvanas évek közepéig a munkás- (és paraszti) lakásokban, csak korlátozottan adott.²⁷ Fürdőszoba helyett egy lavórvíz és szappan jelentette a mosakodás általánosan elterjedt eszközét.

Az Új idők illemkódexe (1935) részletes leírást ad azokról a mozdulatokról, gesztusokról, amiket kerüljön el az olvasó. Egy szinte azonos tiltólista található meg a *Vidám illemtan* az „Emberek és szokások” fejezetében, különböző testrészekre bontva, hogy melyek azok, amelyeket nem csinál egy jól nevelt ember. Itt az arcvonásokra is kitért a szerző, amelyre a 20. század eleji illemkönyvek nem, de 19. századi elődeik szintén írtak az arcizmok megzabolázásáról. A *Hogyan viselkedjünk?* a testtartásról általánosságban a természetességet

²⁵ Fábri Anna, 2001: 51. o.

²⁶ Valuch Tibor, 2013: 222. – 223 o.

²⁷ Valuch Tibor, 2013: 205. o.

hangsúlyozza, ugyanakkor itt is megfogalmazódnak azok a tipikus tiltások, amelyek a mai napig is élnek (például, ne üljünk görnyedve). A viselkedés természetességének toposza a 18. században kezdődött el, a keresetlenség jellemzően ezt jelentette, nemcsak a társalgásban, hanem a testtartásban is.²⁸

A tisztaságról *Az úriemberben* így fogalmaznak: „Ideális állapot lenne, ha hivatalos, vagy üzleti teendői, sportgyakorlatai után mindenki naponta megfürödhetne! Ma sajnos, Magyarországon a legújabb kimutatások szerint ötszáz személyre jut egy fürdőszoba.”²⁹ Ez az anyagi szempont a '60-as években a *Vidám illemtanban* kerül elő, ahol részletes tanácsot adnak olyan lakások esetére, amelyekben nincs fürdőszoba. Fejér István viszont azt írta: „Ápoltnak lenni nem luxus. Víz és szappan mindenütt akad. Víz és szappan elegendő ahhoz, hogy bárkit megszabadítson a legvisszataszítóbbtól, az ápolatlan emberi test szagától.”³⁰ Az látható, hogy a 60-as években hangsúlyosabb volt a tisztálkodás anyagi feltételei, de olyan éles kritika az általános lakhatási körülményekre nem fogalmazódott meg, mint 1923-ban. A *Vidám illemtan*, mielőtt megfogalmazza a társbérlet tíz parancsolatát, úgy ír róla, mint adottság, amiből a legtöbbet kell kihozni.

Az öltözködésben Fedor Ágnes és szerzőtársai részletes tanácsot adnak az olcsó és változatosan ruházkodást illetően. Fedor munkásságától az ilyen jellegű tanácsadás egyébként sem állt távol, hiszen 1947-ben a *Nincs mit felvennem* című könyve kifejezetten ezzel a témával foglalkozott. A *Tudni illik, hogy mi illik* egy anekdotát közöl a konfekcióruhák rossz szabását kritizálva. A selejtesre tömeggyártott ruhadarabok kritikája már 1952-ben az *Állami áruház* című filmben megjelenik, szintén inkább komikus elemként, mint ahogy Fejér is csak anekdotázik róla.

Általában óva intenek az illemkönyvek a divat „túlkapásaitól”, a Fábri által vizsgált illemkönyvek éppen úgy, mint a '60-as évek kiadványai. De az utóbbiak nem arról írtak csupán, hogy az olvasó nevétségesen nézhet ki az eltúlzott divathajhászás miatt, hanem annak anyagi vonzatát is kiemeli. Ahhoz adnak tanácsot, hogy a ruhatárát hogyan töltsse fel az ember a lehető leghatékonyabban; a kulcsszó nem a mennyiség volt, hanem a praktikusság, hogy minden alkalomhoz legyen mit felvenni. Ebben az illem demokratizálódása mellett, az időszakosan még mindig fellépő hiányokat is felfedezhetjük.³¹

²⁸ Fábri Anna, 2001: 52. o.

²⁹ Uo. 85. o.

³⁰ Fejér István, 1966: 192. o.

³¹ Valuch Tibor, 2013: 221. o.

VII. A szabadidő eltöltése

A szabadidő eltöltése az illemkönyvek számára is fontos téma, de megértéséhez meg kell vizsgálnunk annak a társadalmi kontextusát is. A kollektivizálással a szabadidő modern tapasztalata elérte a magyar falut is.³² A keresőmunkára szánt idő a '60-as évektől folyamatosan csökken, így a szabadon felhasználható idő növekedett, melynek egy részét a kiegészítő jövedelemszerzésre kezdte felhasználni a lakosság.³³ Falun az első általános szabadidős elfoglaltság a rádióhallgatás (később a televíziózás), illetve a villanyvilágítással a barkácsolásra és az esti kézimunkázásra is lehetőség nyílt.³⁴ A házépítés és kalákázás szintén része volt a szabadidő eltöltésének a '60-as évek falusi társadalmában. A családi körben töltött idő jelentősége az egész társadalomban növekedett.³⁵ Egy 1945-ös felmérés – melyet a budapesti lakosság körében végeztek – a legnépszerűbb kikapcsolódásnak a mozit találta. Ugyanez a felmérés arra jutott a munkásság további preferencia listája a sport, olvasás és színház, bár közöttük sokan semmit nem jelöltek meg.³⁶ A következőkből az látható, hogy az illemkönyvek társasági életre és kultúrafogyasztásra tett javaslatai, a városi népesség szabadidős tevékenységeire nagyobb figyelmet szentelnek és a 20. század első harmadának illemszabályait örökítik tovább.

VII. 1. A társas élet változásai

A társasági élet rituáléi (meghívás, bemutatás és illemlátogatások) a rendi viselkedéskultúrából öröklődnek át a polgári illembe.³⁷ Ennek továbbélését a vizsgált könyvekben is megfigyelhetjük. A társasági élethez szorosan kapcsolódik a társalgás illemtana, amely az illemkönyvek mindegyikében megjelenik.

A Fábri által vizsgált illemkönyvek látogatásról írtak, amelynek a sajátossága, hogy nem meghívásról van szó. *Az úriember* például a látogatás témakörében arra is kitér, hogy akinek határozott fogadónapja van, azt nem szokás máskor meglátogatni. Az ilyen típusú látogatások szabályozása nincs meg a '60-as években. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a

³² Paládi-Kovács Attila, 2000: 989. o.

³³ Valuch Tibor, 2005: 282. o.

³⁴ Paládi-Kovács Attila, 2000: 990 – 991 o.

³⁵ Valuch Tibor, 2005: 331. o.

³⁶ Uo. 335. o.

³⁷ Fábri Anna, 2001: 116. o.

vendéglátás általában nem jelenik meg: a vendéglátás – az általam vizsgált illemkönyvek szerint – a meghívás és időpontra érkezés keretein belül történik. Fejér kitér a hivatlan vendégre, akit nyugodtan el lehet küldeni, ha épp nem ér rá a fogadó fél; ha mégis beengedi, akkor vendéglátóként nincs többre kötelezve, mint hogy egy csésze feketekávéval megkínálja.

A társasági illemhez hozzátartozik a megszólítás témaköre is. Az *Új idők illemkódexe* még egy hosszú listát közölt a megfelelő megszólításokról, ez a témakör a '60-as években is foglalkoztatja az illemkönyvszerzőket, de ez már a különböző *társra* végződő megszólítások miatt volt kérdés, mivel nem lehetett mindig kellő magabiztossággal használni például az „elvtárs” kifejezést. A *Hogyan viselkedjünk?* azt javasolja – hivatkozva ennek amúgy is kialakulóban lévő használatára – hogy alkalmazzák az „asszonyom”, „kisasszony” és „uram” megszólításokat, feloldva ezzel a bizonytalanságot. Társalgás témakörében Fejér kitér például a hangerőre és egyéb jellemzőire az udvarias megszólalásnak. Ír a finomkodó és a trágárkodó végletekről – a kellemes társalgó egyik szélsőségbe se csúszik bele. A szleng kifejezések mellőzésére figyelmeztet, mert az a bűnözők nyelve. Megjelenik továbbá a nyelvművelés is: a magyar nyelvet és annak ragjait illik megtanulni, és jól használni – itt a különböző nyelvjárásokat nem említi kivételnek. Az idegen kifejezések mellőzését vagy legalább helyes használatát tanácsolja az olvasónak. A *Hogyan viselkedjünk?* szintén ír a szleng és trágárság visszatetsző hatásáról, de arra külön kitér, hogy a tájnyelvet nem lehet hibának felróni. A bókokra és kritikákra mind a három vizsgált könyv kitér, az idegen szavak használatával kapcsolatban is óvatosságra intik az olvasót, illetve a témát elsősorban a társaság által meghatározottnak látják, és nem érzik szükségét azok konkretizálásának.

A 19. század folyamán készültek társalgási tanácsadók, ahol különböző szituációkra adtak egy-egy betanulható társalgásszöveget. Hasonló segédanyagok megjelentek az illemkönyvekben is.³⁸ A *Hogyan viselkedjünk?* erre reagálva írja, hogy „[t]ársalgási szövegeket tehát nem könyvből kell megtanulnunk”.³⁹ Abban viszont jól illeszkednek ezek a könyvek a hagyományba, hogy a kellemes társalgó alapvető vonásai a tájékozott, hallgatni is tudó ember.

A '60-as évekre a megszólítás egyszerűsödik. A magánlakásokon való összejövetelek kultúrája átalakul, s már meghívással történik a vendéglátás. A megszólalás módjában megegyeznek 20. század eleji elődjeikkel abban, hogy a trágárság, a szleng, a túl hangos vagy

³⁸ Fábri Anna, 2001: 117. o.

³⁹ Fejér István, 1966: 29. o.

túl halk beszéd nem megfelelő. Tehát alapvetően követik a polgári normarendszert, de a körülményeihez igazítva.

VII. 2. Nyilvános terek használata

A nyilvánosság színterei külön szabályzás alá estek mind a 20. század első harmadának, mind pedig a '60-as évek illemkönyveiben. Ide tartoznak az utca, a tömegközlekedés eszközei, a könyvtár, a színház, a mozi, a múzeum, a bál stb. Az utcai viselkedés illemtana a *Hogyan viselkedjünk?* című illemkönyvben elsősorban a tisztaság megőrzésére és a rongálás elkerülésére szorítkozik, egy másik fejezetben kitér az utcai ismerkedésre, amit nem javasol, de kivételes esetekben lehetőséget ad rá – ahogy Fejér István is megteszi. A *Tudni illik, hogy mi illik* és a *Vidám illemtan* részletezi az utcai viselkedés szabályait abban is, hogy séta közben a férfiak és nők hogyan sétáljanak egymás mellett. Mindezt a KRESZ szabályainak kiegészítéseként fogalmazzák meg. Az utcán való étkezést nem ajánlják, bár a *Vidám illemtan* az utcán árusított ételekkel kapcsolatban megengedő. Szabó István 1923-ban az utcai illem kapcsán a test mozgásának összhangját, és a se nem gyors, se nem lassú tempójú sétát emeli ki irányadó szabályokként. Az *Új idők illemkódexe* is kitér a közlekedési szabályok betartására, ami elengedhetetlen az illendő viselkedéshez. A nem és életkor szerinti illemnek az együtt közlekedés kapcsán való megfogalmazása a Fábri által feldogozott illemkönyvekre is jellemzőek. Az utcán ismeretséget kötni a 20. század első harmadában egyáltalán nem illett. Az utcai és közösségi közlekedés illemszabályait a hivatali személyek felügyelték. A *Vidám illemtan* említi, hogy a kalauz felszólíthatja az ülő utast, hogy adja át a helyét olyannak, akinek nagyobb szüksége van arra. Az *úriember* tanácsa: ha egy nőt egy idegen férfi megszólít az utcán, ne reagáljon; ha ezután is tolakodna az illető, akkor szóljon rendőrnek. A fiatalokra külön kitérve ír arról, hogy az utcán a szerelmeseknek nem illik csókolózva kifejezni érzelmeiket.

A kávéházi és vendéglőri az *Új idők illemkódexe* megengedően úgy nyilatkozik, hogy nő férfikíséret nélkül is látogathatja ezeket a helyeket. A *Hogyan viselkedjünk?* elsősorban a férfi és nő találkozásait tárgyalja ezeken a tereken, de természetesnek gondolja, hogy egy nő egyedül is tartózkodhat ilyen helyen. „Magános férfi ne kérjen helyet egyedül levő nő asztalánál.”⁴⁰ A randevú utáni fizetéssel kapcsolatban pedig azt írja, hogy ilyesmit a nőnek csak akkor illendő elfogadni, ha viszonzni is tudja úgy, hogy egy másik alkalommal ő hívja

⁴⁰ Burget Lajos, Kovácsvölgyi Sándor, 1962: 120. o.

meg a férfit. A *Vidám illemtan* nem tér ki arra, hogy a nőknek szabad-e egyedül járni a vendéglátóhelyre, inkább a férfiak kötelezettségeit írja le a nőkkel szemben. Ezek olvashatók a korábbi illemkönyvekben is: a férfi lesegíti a nő kabátját, a férfi keres asztalt, a férfi azután ül le, hogy a nő helyet foglalt. Ezek változatlanul jelen vannak a '60-as években. Az illemkönyvek között egyetértés van abban, hogy a pincérrel fölényeskedni illetlen dolog. A 20. század első harmadának illemkönyvei ugyan kitérnek a mértéktartó alkoholfogyasztás kérdésére, de ezt a nyilvánosság tereiben nem hangsúlyozzák külön, itt az újságolvasás illeme kerül elő. A *Vidám illemtan* az alkohol mértékletes fogyasztását több fejezetben is tárgyalja, köztük a vendéglátóhelyeken is. Annak oka, hogy a '60-as évek illemkönyvei a vendéglátóhelyek kapcsán már nem említik az újságolvasást, már szélesebb kulturális folyamatok eredménye, amelyek a '30-as években már elkezdődnek, és a kávéházi kultúra hanyatlását eredményezik.⁴¹

A színház, mozi és hangverseny kapcsán nagyon hasonló szabályokat sorolnak fel a Fábri által feldolgozott és az általam vizsgált könyvek. Ilyenek a pontos érkezés, a beszélgetés mellőzése, az előadás végének a kivárása. A mozi illemszabályával nem foglalkoznak a 20. század elején. A '60-as években a mozi a polgári illemkönyvek színházi illeme szerint szabályozták, annyi kitételrel, hogy nem szükséges ünnepi ruhába öltözni a mozi látogatáshoz.

A '60-as évek illemkönyveiben a templomi viselkedés illemét – a Fábri által feldolgozottakkal ellentétben – nem tárgyalják. Ez jól illeszkedik abba az emberképbe, amelyet a szocialista embertípusnak szokás nevezni: antiklerikális és ateista.⁴² Ehhez kapcsolódik a *Hogyan viselkedjünk?* értekezése az udvarlástól a házasságig. A házasságkötés menetét a hivatali házasságkötéssel írja le. Hangsúlyozza, hogy ez az egyetlen törvényes módja az egybekelésnek, és nem említ papot vagy templomot. Kalmár Melinda ír arról, hogy az egyházi ünnepek és a vallásos családi ünnepek átkeretezése vagy új tartalommal való feltöltése egy jól átgondolt terv mentén zajlott, amellyel az egyház pozícióit akarták gyengíteni.⁴³ Így a szekuláris illemkönyv érthető jelenség, hiszen nem kívánták normaként feltüntetni a templomba járást.

A fürdőhellyel kapcsolatban Szabó István még arról ír, hogy a viselkedési normákat lazábban lehet kezelni. Az általam vizsgált illemkönyvek ezt a meglátást nem követik, és pontos leírást adnak az illő üdülés viselkedési normáiról. Ennek a változásnak a miértjére már a szövegek is

⁴¹ Havadi Gergő, 2006: 315-354. o.

⁴² Kalmár Melinda, 1998: 127. o.

⁴³ Uo. 257. o.

engednek következtetni. Fejér István meg is fogalmazza, hogy a szocialista berendezkedés lehetővé tette a munkásoknak is az üdüléshez való hozzáférést. *Vidám illemtan* vonatkozó fejezete szerint, a szobát idegen emberekkel kell megosztani, ennek eredménye a fokozott szabályozás. A nyilvánosság terei némely szempontból átalakultak, így látható az illemszabályok ehhez való igazodása, bár markáns hasonlóságok is jelen vannak.

VIII. Munka és az illem

A munkavégzés illemtanát a 20. század elején írt illemkönyvek is szabályozták. Ezek még csak a hivatali munkavégzésről nyilatkoztak, a '60-as évek kiadványai említik az üzemi illemt, de azt nem határolják el élesen a hivatali munkavégzéstől. Ezek a szabályok valójában olyan általános követelményeket írnak le, amelyek nem változtak a két korszak között. A női kollégákkal való érintkezés szabályait az *Új idők illemkódexe* szabályozta, és annak iránymutatásai tovább éltek a '60-as években. A női kollégáknak el kellett látniuk feladatukat, de minden egyéb tekintetben megillették őket a társasági hölgyeknek járó udvarias gesztusok. A munkavállalót a szorgalmas munkára kötelezte, illetve a főnökkel szemben arra intette, hogy tartózkodjék a túlzott udvariasságtól, mert az könnyen az előnyszerzés eszközeként értelmeződhet. A főnököt az illem kötelezte a beosztottai tiszteletére, a kivételezések mellőzésére. Ami újdonság a '60-as években, hogy a munkahelyi eszközök eltulajdonítását is illemszabályba ütköző tettetnek tekintették. A *Vidám illemtan* arra is kitér, hogy a főnökség se éljen vissza a gyár termelésével és az otthona berendezését a megfelelő ellenérték kifizetésével oldja meg. Ezekből a tiltásokból arra lehet következtetni, hogy az ilyen munkahelyi lopások a '60-as években már jelentős számot értek el.

A Hogyan viselkedjünk?; a *Vidám illemtan* és a *Tudni illik, hogy mi illik* című kiadványok mindegyike ír a hivatali ügyintézés és a vásárlás, ügyintéző/eladó és ügyfél/vásárló nézőpontjáról, eltérően a 20. század első harmadában írt könyvektől. Ezek az illemszabályok valójában a szorgalmas munkavégzést kívánták meg a munkáját végző oldaltól, az ügyfélnek/vásárlónak türelmes és tiszteletteljes magatartást javasoltak. Ennek tematizálása fontos fejlemény, hiszen a közösségiesség megteremtésének szándéka rajzolódik ki belőle, egyfajta munkás szolidaritás, ami a korábbi illemirolalomra nem volt jellemző. Az erre való törekvés a közigazgatásban is megjelenik. A társadalom mikroszintű mozgósítása a helyi

tanácsokon keresztül azt eredményezte, hogy megjelent a közösségi ember ideáltípusa helyi szinten is.⁴⁴

IX. Mit kezd az illem a szociális helyzettel?

Az udvari viselkedést szabályzó könyvek nyomtatásban való megjelenése a rendi csoportok viselkedési kultúrájának zártságát lazította.⁴⁵ A 20. század elején íródott magyar illemkönyvek a középosztály, a kispolgárság összetartozását erősítették, a '60-as években a vizsgált illemkönyvek pedig kiterjesztették a munkásokra is az illemet. Ez tetten érhető például abban, hogy az üzemekre is kiterjed a munkahelyi illendő viselkedés leírása, valamint az öltözködési tanácsokon is látható, hogy a munkaruhát is kiemelik. Az üdülés illemének leírása kifejezetten a munkásoknak szól. Ez azt is mutatja, hogy ezeknek az illemkönyveknek célja volt, hogy segítse a dolgozó osztály azon tagjait, akik már hozzájutottak olyan kulturális javakhoz, amelyekhez korábban nem volt hozzáférésük. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ebben az időben a társadalom nagy része munkás, tehát a megszülető könyveknek szükségszerűen célközönségei is.

Az illemkönyvek a jövedelmi viszonyokra nem térnek ki, és ahogy korábban említettem, a lakhatás körülményeit sem tárgyalják kritikus részletességgel. Ez nem is meglepő, hiszen nem erre vállalkoztak. Ugyanakkor amellet sem mehetünk el szó nélkül, hogy reagálnak a szociális helyzetre, hiszen javaslataik kiterjednek a szerény körülmények között megvalósítható személyes higiénára és az öltözködés kielégítő és költséghatékony módjára. Az azonban figyelemre méltó, hogy a *Vidám illemtan* egyenesen tagadja, hogy léteznének szegény emberek, hiszen ezzel azoknak az illemet demokratizáló gesztusoknak a hatáskörét szűkíti le, amikről korábban szó volt. Valuch Tibor ír róla, hogy 1962-ben a lakosság 26%-a szegénységben él.⁴⁶ Nem azt akarom a következőkben fejtegetni, hogy a *Vidám illemtan* megállapítása csak propaganda, hiszen ez reduktív és nem túl izgalmas kijelentés. Ennek kapcsán Fábri Anna illemdefinícióját használva fogom kifejtani talán a leglényegesebb pontot, amelyben nem különböznek strukturálisan a '60-as évek illemkönyvei a polgári viselkedési tanácsadóktól.

Az illendő viselkedés[...] olyan írott és íratlan szabályokhoz igazodik, amelyek változó tartalommal és kiterjedtséggel ugyan, de az emberi közösségek mindegyikét jellemzik[...] Tértől

⁴⁴ Pap Milán, 2021: 247. o.

⁴⁵ Fábri Anna, 2001: 7. o.

⁴⁶ Valuch Tibor, 2013: 50. o.

és időtől való függő érvényességgel[...] A célszerű és szimbolikus megnyilatkozásokat egyaránt formalizáló illemszabályok olyan utasítások, amelyek követésével, betartásával az egyén valamely közösséghez való tartozását, illetve más közösségektől való elhatárolódását fejezi ki.⁴⁷

A vizsgált illemkönyvek, mint korábban írtam, szélesítették ugyan célcsoportjukat, de azáltal, hogy tagadták kívül hagyták a szegények létezését, az általuk látszólag célul kitűzött, egész társadalmat átfogó közösségből kirekesztettek olyan csoportokat, akik önhibájukon kívül nem teljesítették az elvárt normákat. Valóban reagáltak a szociális helyzetre és releváns javaslatokat adnak, de a polgári illemkönyvek normáit közvetítik és applikálják a kor társadalmára, ez pedig Fábri definíciója szerint nem szükségszerű. Így szocialistaként értelmezni ezeket az alkotásokat nem lehet, de érdemes elismerni, hogy a még mindig eszményként létező (kis)polgári élet eléréséhez hozzásegítették javaslataikkal olvasóikat és ezzel a munkásnak a társadalmi presztízsét emelték.

Összegzés

Az illemirodalom újbóli megjelenése a '60-as években a polgári kultúra továbbra is magas presztízsét jelzi, hiszen az illendő viselkedés szabályai nagy ívű változásokon nem mentek át a vizsgált könyvek alapján. Azok a tendenciák, melyek a célközönség tágítása felé irányultak, már a 20. század első harmadában elindultak. A Kádár-korszakban csak beteljesedtek ezek a folyamatok, így ezek a kiadványok nem tekinthetők a szocializmus eszméjét autentikusan megvalósítani szándékozó írásoknak, sokkal inkább az ekkoriban elinduló kispolgárosodásnak a termékei. Ezt a megállapítást támasztják alá Tamás Gáspár Miklós és Szolláth Dávid munkái is. Az illemszabályok helyenkénti változása az átalakuló társadalmi és gazdasági viszonyoknak köszönhető. Ilyen például az üdülés illemtana, amely szinte egyedüli példaként mutatja, hogy a társadalom nagy részének hozzáférhetővé váló új kulturális javak szükségessé teszik az addigi gyakorlatok átalakítását is. A templomi illem tárgyalásának elhagyását érdemes úgy értékelni, mint egy egyértelmű irányelv betartását, hiszen az antiklerikális attitűd egyértelműen jellemezte a fennálló politikai rendszert. Az egyéb változások, mint például a kávéházak és az otthoni vendégfogadás szokásainak átalakulása, bár elszakad a 20. század első harmadának illemétől, olyan folyamatok, amelyek már jóval korábban elkezdődtek. A kispolgárosodást támogató és arra épülő illemirodalom a rendszer legitimációját biztosította.

⁴⁷ Fábri Anna, 2001: 7. o.

Irodalomjegyzék:

- Burget Lajos, Kovácsvölgyi Sándor, 1962 Burget Lajos, Kovácsvölgyi Sándor, 1962: Hogyan viselkedjünk?, BP., Móra Ferenc Kiadó
- Elias Norbert, 1987 Elias Norbert, 1987: A civilizáció folyamata I–II. – Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. BP., Gondolat Kiadó, ford. Berényi Gábor
- Farkas Katalin, 1976 Farkas Katalin, „Illemtan” általános iskolában in: Módszertani közlemények – Az általános iskolai tanítók és tanárok számára, 16. évfolyam 1. szám 1976. 54-59. o.
- Fábri Anna, 2001 Fábri Anna, 2001: A művelt és udvarias ember – A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935), BP., Mágus Kiadó
- Fejér István, 1966 Fejér István, 1966: Tudni illik, hogy mi illik. BP., Minerva Kiadó
- Havadi Gergő, 2006 Havadi Gergő, Az új „népi szórakozóhely”: a „hosszú” ötvenes évek Budapestjének életvilága a szocialista vendéglátásban in: Fons, forráskutatás és történeti segédtudományok 13. évf. 3. sz. 2006. 315–354. o.
https://epa.oszk.hu/03300/03304/00037/pdf/EPA_03304_fons_2006_03_315-354.pdf; utolsó letöltés: 2025. 01. 13.
- Huszár Tibor, 2007 Huszár Tibor, 2007: Az elittől a nomenklatúráig - Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon. Corvina Kiadó

Kalmár Melinda, 1998	Kalmár Melinda, 1998: Ennivaló és hozomány – A kora kádárizmus ideológiája, BP., Magvető Kiadó
Kenyeres Ágnes, 1981	Kenyeres Ágnes, 1981: Magyar Életrajzi Lexikon – harmadik, kiegészítő kötet. BP., Akadémia Kiadó, szerk. Kenyeres Ágnes
Kovács Judit, Fedor Ágnes, Osvát Katalin, 1965	Kovács Judit, Fedor Ágnes, Osvát Katalin, 1965: Vidám illemtan. BP., Móra Kiadó
Majtényi György, 2018	Majtényi György, 2018: Egy forint a krumplis lángos - A Kádár-kor társadalma. Libri Kiadó
Paládi-Kovács Attila, 2000	Paládi-Kovács Attila, 2000: Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. kötet. BP., Akadémia Kiadó, szerk. Paládi-Kovács Attila
Pap Milán, 2021	Pap Milán, 2021: A párttal, a néppel... – Eszmék és politikai mozgósítás a Kádár-korszakban. Mcc Press Kft.
Szolláth Dávid, 2011	Szolláth Dávid, 2011: A kommunista aszketizmus esztétikája. BP., Balassi Kiadó
Tamás Gáspár Miklós, 2024	Tamás Gáspár Miklós, 2024: Antitézis. BP., Kalligram Kiadó
Valuch Tibor, 2005	Valuch Tibor, 2005: Magyarország társadalomtörténete – a XX. század második felében. BP., Osiris Kiadó
Valuch Tibor, 2013	Valuch Tibor, 2013: Magyar hétköznapok - Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Napvilág Kiadó